

doi: <http://dx.doi.org/10.17651/bptj.74.7>

JOANNA KULWICKA-KAMIŃSKA
Instytut Języka Polskiego UMK, Toruń

Piśmiennictwo religijne Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego jako źródło badań historycznojęzykowych

Streszczenie

Przedmiotem opisu są pochodzące z okresu od XVI do XX w. zabytki piśmiennictwa religijnego Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Należą do nich księgi podstawowe: rękopisy Koranu, tefsiry, kitaby, chamaiły; księgi pomocnicze: sufry, tedźwidy, wokabularze; amulety: hramotki, daławary, nuski, tablice, muhiry. Zabytki te powstawały w wielokulturowej i wielojęzycznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w środowisku muzułmanów, żyjących w warunkach diaspory w otoczeniu chrześcijańskim. Miało to wpływ na wielowarstwowość tatarskiej twórczości, w tym na jej multilingwizm, czyli obecność języków orientalnych oraz słowiańskich zapisanych alfabetem arabskim. Inną cechą wskazującą na wielosegmentowość tatarskich ksiąg jest łączenie różnych tradycji religijnych i przekładowych. Stąd wskazuje się na związek tych zabytków z literaturą biblijno-psalterzową europejskiego średniowiecza i renesansu oraz z tureckimi tefsirami. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że Tatarzy już w XVI w. dokonali trzeciego na świecie przekładu Koranu na język słowiański, tj. polszczyznę północnokresową.

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, kitabistyka, historia języków polskiego i białoruskiego, Koran, tefsir, transliteracja

Religious writings of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania as a source of data in historical and linguistic research

Abstract

The object of description are the 16th—20th-century religious writings of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania, literary monuments, which include basic books: manuscripts from the Quran, tefsirs, kitabs, chamails; auxiliary books: sufiras, tajwids, vocabularies; and amulets: hramotkas, dalavars, nuskas, tables, muhirs. They were written in the multicultural and multilingual Polish-Lithuanian Commonwealth, in the community of Muslims, who formed a diaspora in a Christian environment. This

contributed to the Tatar works being multilayered and multilingual, which is reflected in the presence of Oriental and Slavic languages written in the Arabic script. The combining of various religious traditions and translation methods makes the Tatar books multisegmental and it is argued that they are related to the Biblical-psalms literary tradition of the European Middle Ages and Renaissance, and to the Turkish tefsirs. Worthy of emphasis is the fact that already in the 16th century the Tatars translated the Quran into a Slavic language, a dialect of Polish used in the North Borderland, and it was the third translation of Quran in the world.

Keywords: cultural heritage, kitabistics, history of Polish and Belarusian, Quran, tefsir, transliteration

1. Tatarskie piśmiennictwo przekładowe¹

1.1. Geneza

Polska terminologia muzułmańska zaczęła kształtować się w XVI w.² W drugiej połowie tego stulecia powstawały prawdopodobnie pierwsze zabytki piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL). W celu ustalenia chronologii i przyczyn ich genezy można posłużyć się m.in. metodą filologiczną w odniesieniu do tekstu najstarszego traktatu, autorstwa samych Tatarów, z 1558 r. (*Risāle-i Tātār-i Leh*) oraz poddając analizie zawartość treściową i cechy językowe tatarskich manuskryptów³, a także badając kontekst historyczny (m.in. wpływy reformacji i kontrreformacji)⁴.

Za bezpośrednią przyczynę powstania tatarskiej literatury przekładowej uznaje się utratę przez Tatarów ich ojczyzny języka, tj. dialektów kipczackich, które przynieśli ze sobą osadnicy ze Złotej Ordy. Wyznawali oni islam sunnicki, tworząc diaspore w otoczeniu chrześcijańskim. Z czasem przyjęli języki autochtonów – polski lub białoruski. Proces ten następował od XV w., a moment jego zakończenia datuje się na drugą połowę XVI stulecia (por. Łapicz 1986: 33–60). Wówczas to zaczęła powstawać słowiańskojęzyczna, lecz zapisana alfabetem arabskim, tatarska literatura przekła-

¹ Charakterystykę podstawowych cech piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego oparto na ustaleniach zawartych w pracy Kulwickiej-Kamińskiej (2013).

² Por. Kulwicka-Kamińska 2004: 14: „Z powodu braku, w polszczyźnie tego okresu, większej ilości leksemów związanych z kręgiem kultury i religii islamu (choć istniał już przekład Koranu na język łaciński) omówiono hasło *soltan* i wyrażenie *Mahometowy grob* (zanotowane w cytacie), jak również apelatywa nazywające orientalne realia życia, które w późniejszych dobach nabierają nowego znaczenia, związanego z kulturą i religią islamu”.

³ Problem może być jednak bardziej złożony nie tylko ze względu na właściwości polszczyzny północnokresowej, ale też na sakralny wymiar tekstów, a co za tym idzie sięganie do określonych źródeł (psalterze, przekłady Biblii) i konserwującą rolę języka religijnego. W grę może zatem wchodzić przełączanie się na inny kod – kod języka religijnego. W tatarskich zabytkach można bowiem wyróżnić cały szereg cech, charakterystycznych dla staropolskiej – średniowiecznej i renesansowej – prozy religijnej.

⁴ Zjawisko to jest szeroko opisywane w literaturze przedmiotu – por. m.in. Drozd 1999, Łapicz 2007: 99–117, Gadowski, Łapicz 2008–2009: 33–58, Łapicz 2009: 293–310, Suter 2004, Тарэлка, Сынкова 2009, Miškinienė 2001, Konopacki 2010: 129.

dowa, której głównym celem było zapewnienie Tatarom odrębności etnicznej i tożsamości kulturowej, identyfikowanej już w XVI w. wyłącznie poprzez islam (Konopacki 2010: 130).

W kitabistyce przyjmuje się, że podstawowymi cechami tatarskiego piśmiennictwa są: zapis rękopiśmienny, anonimowość autorów, wielojęzyczność – obecność warstw słowiańskiej (polskiej i białoruskiej) oraz orientalnej (tureckiej, arabskiej i perskiej), stosowanie alfabetu arabskiego do zapisu tekstów orientalnych i słowiańskich oraz dominację tematyki religijnej, związanej z islamem.

1.2. Autorzy i kopiści

Twórczość religijna Tatarów WKL – analogicznie do innych literatur rękopiśmiennych – jest anonimowa (Drozd 1995: 36). Powodem owej anonimowości mogła być motywacja religijna – dążenie do ideału pracy na chwałę Boga, przyświecające już twórcom epoki średniowiecza⁵. Ponadto wskazuje się, że przekaz rękopiśmienny czynił z kopisty współautora, a ze społeczności – właściciela praw autorskich (Drozd 1995: 36).

Nie znając konkretnych nazwisk autorów, można opierać się jedynie na przesłankach historycznojęzycznych i społecznych. Istotne byłoby więc sięgnięcie do archiwaliów i poszukanie tatarskich autorów przekładów wśród zamożnej elity rodowej stanu duchownego. Z elity tej rekrutowali się bowiem także posłowie, gońcy, tłumacze etc. w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej (zwłaszcza do połowy XVII w.)⁶. Jest w tym analogia do twórców rękopiśmiennych zabytków doby staropolskiej, którzy należeli do ówczesnej (XIII–XV w.) elity intelektualnej, czyli do sfery wyższego duchowieństwa (za: Walczak 1993: 36–37).

Artur Konopacki (2010: 159) przytacza imiona dwóch pisarzy-kopistów, mianowicie Hodyny (kitab z 1645 r.) oraz imama mińskiego Urjasza syna Ismaila (tefsir datowany na 1686 r.). Jednakże inne opracowania, np. *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система* podają, że Hodyna był tłumaczem jednego z tekstów zawartych w kitabie (Антонович 1968: 125). Analogicznie przedstawia się rzecz z imamem Urjaszem, który według ustaleń Andrzeja Drozda i Michaiła Tarełki był tłumaczem tefsiru z 1686 r. (Drozd 2004: 237–248; Тарэлка 2006: 34–43).

Inna sytuacja dotyczy datowania i autorstwa kopii rękopisu, albowiem kopiści z reguły informowali o dacie i miejscu ukończenia pracy, nazwisku przepisyującego,

⁵ Takie ideały głoszono także w renesansie, choć z reguły już podpisywano swe dzieła – por. *Słownik łacińsko-polski*, 1544: „Ja brat Bartłomiej z Bydgoszczy, Minoryta, nie jestem i nigdy nie byłem człowiekiem lubiącym się chęścić swoją pracą, człowiekiem, który by podejmował trud pisarski dla zdobycia rozgłosu, czy próżnej chwały (jak mnie o to różni ludzie obwiniają), lecz pracowałem dla dobra Rzeczypospolitej i dla pomnożenia chwały Bożej, 1544 r.”.

⁶ Por. badania historyków i heraldyków w tym zakresie, m.in. Bairašauskaitė 2006: 27–40, Dumin 1991: 147–163; 2006, Konopacki 2010 oraz zagadnienie znajomości języków wschodnich w dawnej Polsce – Baranowski 1950, Reychman 1950, jak też uwagi na ten temat – Drozd 1995: 36–39.

a czasem i zamawiającego księgę (np. znany jest kopista tefsiru z 1725 r. Jest nim Bogdan Assanowicz, syn Szabana, imama z Łowczyc – za: Тарэлка 2015: 183). Kopistami byli zazwyczaj mułlowie, muezini i znachorzy, a także „ludzie starsi, traktujący swą pracę jako jeden z pobożnych uczynków” (Borawski, Dubiński 1986: 250). Do głównych miejsc kopiowania tatarskiej literatury religijnej należały: Mińsk, Lachowicze, Śmiłowicze, Słonim, Nowogródek (Konopacki 2010: 160).

Historię losów danego zabytku można odtworzyć na podstawie informacji zawartych w kolofonie, umieszczanym przeważnie na końcu tekstu i sygnalizującym tym samym zakończenie czynności kopiowania. Kolofon obecny w środku rękopisu może świadczyć o powstawaniu manuskryptu w etapach lub kopiowaniu go przez więcej niż jedną osobę (Radziszewska 2010).

1.3. Rodzaje

Wśród zabytków piśmiennictwa tatarskiego zachowanych do czasów współczesnych wyróżnia się kilka typów (opracowano za: Drozd, Dziekan, Majda 2000: 12–16)⁷. Należą do nich **księgi podstawowe**:

- rękopisy Koranu – jedne z najpopularniejszych tatarskich ksiąg rękopiśmiennych, liczące około 200–300 kart. Na ich zawartość składają się: Koran w języku arabskim oraz zasady recytacji tej Księgi, a także modlitwy. Świętą Księgę islamu zwykle kopiowano i przekazywano z pokolenia na pokolenie jako jedno z najcenniejszych dóbr⁸;
- tefsiry – w islamie są to komentarze do Koranu. U Tatarów WKL mianem tefsirów określa się obszerne manuskrypty zawierające pełny tekst Koranu, z podwierszowym przekładem na polszczyznę północnokresową, uzupełnionym o warstwę egzegetyczną, a także o modlitwy i obrzędy towarzyszące recytacji Koranu. Liczą średnio 400–500 kart. Dla społeczności mużułmańskiej były niezwykle kosztowne, stąd zamawiano je jako *wakuf* (ar. waqf ‘w prawie mużułmańskim zapis pieniężny na cele religijne, charytatywne lub publiczne’) dla meczetu⁹;
- kitaby – zabytki o zróżnicowanej objętości i treści, mające charakter kodeksów. Cechuje je heterogeniczna forma. Zawierają teksty o różnorodnej tematyce, w tym: opowiadania o prorokach i „świętych” islamu, fragmenty apokryfów, Koranu, tefsirów i Biblii, a także tedźwidy, słowniczkę do nauki języków orientalnych – arabskiego i tureckiego, ponadto utwory moralizatorskie, często związane z tematyką eschatologiczną, hadisy, utwory dewocyjne i modlitewne, ko-

⁷ Por. typologię i szczegółową charakterystykę tatarskiego piśmiennictwa – Szykiewicz 1935: 138–139), Łapicz 1986: 65–69; 2008a: 37–38, Radziszewska 2008: 138–143, Suter 2004: 6–9, Konopacki 2010: 131–153 i szereg innych.

⁸ Panuje pogląd, że Koran przepisywano do początków XX w., jednakże znane są przykłady sporządzenia późniejszych kopii, np. rękopis Koranu z lat 70. XX w., przepisany przez imama Sulejmana Rafałowicza z Iwia.

⁹ Najpełniej ten typ zabytku omawia Suter (2004), ponadto Łapicz (2008b: 70).

mentarze do niektórych sur Koranu, opisy obrzędów, nauki dotyczące rytuałów religijnych i prawa muzułmańskiego, polemiki religijne, prognostyki, teksty magiczne, rzadziej natomiast teksty o tematyce pozareligijnej, jak np. fragmenty literatury staropolskiej, głównie chrześcijańskiej proveniencji. Liczą zazwyczaj 150–300 kart¹⁰;

- *chamaifly*¹¹ – tatarskie modlitewniki. Na ich zawartość składają się teksty o tematyce religijnej, wśród których są też opisy rytuałów muzułmańskich, związanych z filarami i dogmatami islamu. Księgi te są przykładem łączenia wiary monoteistycznej z obrzędowością ludową (tj. zwyczajami i wierzeniami koczowniczych ludów tureckich, a także ludności polskiej i białoruskiej) oraz magią. Stąd obecne są w nich, np. prognostyki, formuły magiczno-lecznicze, formuły egzorcyzmów ludowych itp. Wyróżnia się zazwyczaj dwa typy *chamaifly*: *mollifly* – służący *mołłom* (ar. *mawla* ‘pan’; stąd *mołna*, *mołla/mułła* ‘duchowny tatarski’) do odprawiania obrzędów oraz *fałdziejfly* – służący *fałdziejom* (ar. *fa’l* ‘(dobry) znak, dobra wróżba’; stąd tur. *fal* ‘przepowiadanie, wróżenie’¹² + tur. *-dži*), czyli osobom parającym się wróżbiarstwem. Rzadko występują one w czystej formie, zwykle łączą w sobie treści *mollifly* i *fałdziejfly*. Liczą średnio od 100 do 300 kart¹³; **księgi pomocnicze**:
- *sufry* – niewielkiej objętości rękopisy, zawierające jedną trzydziestą część Koranu, zwaną *dżuz* (ar. *ğuz* ‘część, udział’; ‘część składowa, składnik’)¹⁴. Mają cel dydaktyczny – służą do nauczania dzieci, a także zawierają zestawy modlitw do odmawiania nad zmarłym w noc przed pogrzebem;
- *tedżwidy* – podręczniki napisane w języku tureckim. Służą do nauki recytacji Koranu z wyjaśnieniem zasad gramatycznych. Zawierają międzywierszowy przekład polsko-białoruski świętej Księgi islamu. Są sporadycznie spotykane w *kitabach* bądź *chamaiflach*;
- *wokabularze* – księgi rękopiśmienne, zawierające zazwyczaj turecką leksykę i frazeologię wraz z tłumaczeniami na języki polski i/lub białoruski; **amulety**:
- *hramotki* – zwoje z modlitwami noszone w celach ochronnych. W treści zawierają głównie tzw. *ajaty* ochronne i inne wybrane wersety koraniczne o takiej funkcji, ponadto zasady wiary muzułmańskiej, arabskie modlitwy, służące zapewnieniu życia wiecznego oraz chroniące przed „złymi przygodami”, formuły i figury magiczne (tzw. *talsimy* – por. ar. *ṭilasm* ‘talizman’) itp.;

¹⁰ Tematykę najstarszych znanych dziś *kitabów* przytacza Konopacki (2010: 139–140). Szczegółowo ten typ piśmiennictwa charakteryzują: Jankowski, Łapicz 2000: 13–20 oraz Łapicz 1986, a także Dufala 2008–2009: 205, jak również Miśkinienė 2000: 30–36.

¹¹ Różne etymologie tej nazwy zestawia Radziszewska (2010).

¹² Znaczenia terminów tureckich podano m.in. za: Stachowski 1975–1986 oraz Jankowski, Łapicz 2000.

¹³ Najpełniejszą, jak dotąd, charakterystykę rękopiśmiennych *chamaifly* zawiera rozprawa Radziszewskiej (2010) oraz eadem (2008–2009: 221–227); por. także: Miśkinienė 2001.

¹⁴ Każda z trzydziestu części dzieli się z kolei na dwie partie – *hizb* (ar. *ḥizb* m.in. ‘sześćdziesiąta część Koranu’), zaś jeden *hizb* składa się z czterech *ćwiartek* – *rub* (ar. *rub* ‘ćwierć, ćwiartka, czwarta część, ułamek: jedna czwarta, kwarta’). Podział ten ułatwia recytację (np. w miesiącu ramadan można recytować jedną część każdego dnia). Ponadto jest pomocny przy uczeniu się Koranu na pamięć.

- daławary – zwoje modlitewne składane do grobu wraz ze zmarłym oraz rękopisy tworzone i wykorzystywane przez żyjących. Są pisane w języku arabskim bądź tureckim (rzadziej). Zawierają: wybrane sury i wersety z Koranu, zasady wiary (tzw. Pięć imanów), modlitwy pokutne i zapewniające zbawienie. Za życia służą więc ochronie przed wszystkim, co złe, a po śmierci pomagają w pozytywnym rozstrzygnięciu Sądu Ostatecznego (por. Radziszewska 2010: 221);
- nuski – niewielkich rozmiarów karteczki, zawierające wypisane z chamaiłů teksty arabskich modlitw, formuł lub figur magicznych o charakterze ochronnym lub leczniczym;
- tablice – papierowe lub kartonowe plansze, wieszane w meczetach i domach. Zawierają opisy obrzędów, zasady etyki, okolicznościowe formuły modlitewne, wybrane wersety koraniczne i ich tłumaczenia itp. Pełnią funkcję informacyjną;
- muhiry – ozdobne plansze lub tkaniny, zawieszane na ścianach domów i meczetów. Porównuje się je do tzw. świętych obrazów w Kościele katolickim. Przedstawiają budowle i miejsca o wartości sakralnej lub magicznej. Zawierają również liczne inskrypcje koraniczne. Pełnią funkcję dekoracyjną oraz modlitewną, stąd wyróżnia się muhiry inskrypcyjne i muhiry przedstawieniowe (por. ich obszerną charakterystykę: Łyszczarz 2013: 258–261).

Powyższy podział związany z kryterium formy i treści jest intuicyjnie przyjmowany przez samych Tatarów (por. Drozd, Dziekan, Majda 2000: 12).

Ponadto można wymienić:

- wyciągi z kitabów zawierające głównie zasady praktyki religijnej (najstarszy tego typu zabytek datuje się na połowę XVII w. – por. opis <http://www.islamicmanuscripts.info/reference/books/Drozd-2000-Tatarow/Drozd-2000-Tatarow-048-083.pdf>);
- krótkie podręczniki i słowniki języka tureckiego (por. Miškinienė 1995; 2008a; 2008b).

W najnowszym katalogu zabytków Tatarów WKL (Тарэлка 2015: 6–8) proponuje się podział na: **księgi-kodeksy**, do których zalicza się rękopisy Koranu, sufry, tefsiry, kitaby, chamaiłů, tzw. leczebniki, czyli księgi lecznicze; **zwoje**, do których należą daławary i hramotki, oraz **jednoarkuszowe rękopisy**, wśród których wymienia się wyciągi z tedźwidów, wyciągi z chamaiłůw, nuski, modlitwę *Lāhi*. Wskazuje się ponadto, że w katalogu z 2011 r. był obecny taki typ zabytku jak tedźwid. Podaje się też mało znane manuskrypty, wymykające się wyżej przyjętej klasyfikacji: rękopis z domu modlitwy w Słonimiu zawierający tylko jedną modlitwę w języku tureckim oraz rękopis z Narodowej Biblioteki Białorusi, zawierający tylko przekład 78–114 sur Koranu i objaśnienie do nich w języku polskim – jest to zabytek o cechach tefsiru i kitab. Henryk Jankowski (2015: 140) postuluje uzupełnienie powyższej typologii o materiał epigraficzny (napisy nagrobne) oraz dokumenty, w tym pisma prawne i parafialne, a także korespondencję prywatną.

1. 4. Wielojęzyczność

Zabytki Tatarów WKL cechuje wielowarstwowość językowa, na którą składają się warstwa słowiańska (polska i białoruska) i warstwa orientalna (arabska, turecka – głównie osmańsko-turecka i perska). Istotne jest przy tym zwrócenie uwagi na różne typy zabytków tatarskiego piśmiennictwa. W świecie muzułmańskim język arabski był – i jest nadal – językiem sfery sacrum (por. Drozd, Dziekan, Majda 2000: 22). W tatarskiej diasporze waloru języka religijnego nabrał ponadto język turecki, chociaż uważano go za język niższej rangi. Dlatego też większe wpływy tego języka widoczne są w innego typu zabytkach niż tefsiry. Jeden z tłumaczy – Hodyna (Kitab z Kazania) – wprost napisał, że przełożył tę księgę z języków perskiego i tureckiego (Антонович 1968: 125).

Jeśli zaś chodzi o języki słowiańskie, na które przekładano muzułmańskie teksty religijne ze źródeł arabskich lub tureckich, to zabytki piśmiennictwa Tatarów WKL odzwierciedlają stosunki socjolingwistyczne panujące w Księstwie, gdzie na substrat białoruski nałożył się język polski (Drozd 1999: 27–29; Suter 2004: 126). Przeważają więc teksty mieszane językowo: białoruskie i białorusko-polskie, co ilustruje panującą wśród Tatarów dwujęzyczność. Wyjątek stanowią natomiast tatarskie tefsiry i teksty modlitewne, liturgiczne, które przekładano na język polski (polszczyznę północnokresową) ze względu na ich wysoką rangę – objawionego słowa Bożego (por. Suter 2004: 10–12, 31–33, 84).

1.5. Cechy rodzajowe

Tatarskie zabytki to teksty o zróżnicowanej objętości, klasyfikacji genologicznej (heterogeniczny charakter literatury religijnej – wykorzystanie innowarstwowych cech dokonuje się nawet w ramach jednego utworu), jak też tematyce. Zawierają one obok tekstów arabskich – białoruskie, polskie, rzadziej rosyjskie, a także tureckie. „Czynności przekładowe wymagały od podejmujących ten trud dość znacznej erudycji, a przede wszystkim znajomości języków orientalnych, w jakich pisane były teksty muzułmańskie, tzn. arabskiego, tureckiego i perskiego. Tłumacze musieli znać jednocześnie języki, na jakie przekładali, czyli białoruski i polski”¹⁵. Języki te Tatarzy wprowadzali do swego piśmiennictwa posługując się alfabetem arabskim. Osoby dokonujące pierwszych przekładów tekstów religijnych na języki polski i białoruski dobrze znały wymowę arabską i turecką, a może także wymowę innych języków z kręgu krajów kultury arabskiej. Celem ich pracy był fonetyczny zapis tłumaczeń słowiańskich za pomocą liter arabskich. W zapisie tekstów dominuje więc zasada fonetyczna, a nie reguły ortograficzne. Tłumacze i kopiści wykorzystywali jednakże swoje doświadczenia w zakresie ortografii polskiej i białoruskiej oraz arabskiej i tureckiej. Dlatego w tekstach, obok przeważających zapisów fonetycznych, pojawiają się nierzadko zapisy podporządkowane właściwym dla danego okresu zasadom pisowni polskiej i białoruskiej, a także arabskiej i tureckiej (za: Łapicz 1986: 88).

¹⁵ „A jeżeli nasi nie mogą rozmawiać po Arabsku lub Turecku, za to mają znajomość innych języków: każdy bowiem w naszym kraju posiada dwie mowy, tam powszechnie używane” (fragment z *Risāle-i Tātār-i Leh* za: Łapicz 1986: 61) – por. Suter 2004: 92.

1.6. Zawartość

Tatarzy tworzyli teksty samodzielnie bądź adaptowali fragmenty literatury staropolskiej i dostosowywali je do kanonów i dogmatów islamu bądź też przekładali teksty orientalne na języki polski i/lub białoruski. Ponadto zapożyczali ze źródeł wschodnich teksty arabskie lub tureckie i zapisywali je alfabetem arabskim. A. Drozd (1999: 42) podaje, że Tatarzy korzystali ze źródeł turkojęzycznych, do których zalicza piśmiennictwo Złotej Ordy bądź Turkiestanu w języku czagatajskim, a na przełomie XV/XVI w. piśmiennictwo z Turcji Osmańskiej i zabytki tureckie o cechach późniejszych oraz ze źródeł arabskich, którymi najczęściej były modlitwy w klasycznym języku literackim, powstałe w Anatolii, ale też na Powołżu, Krymie czy w Turkiestanie.

2. Słowiańskie aljamiado

Zabytki religijne Tatarów WKL należą do tzw. słowiańskiego aljamiado. Na świecie prowadzone są badania nad literaturą typu aljamiado (por. ar. *al-luġa al-‘aġamiyya* ‘język obcy’ – za: Dziekan 2015: 75–99). Obejmują one twórczość w języku miejscowym, zapisywaną odpowiednio przystosowanym alfabetem arabskim i rozwijającą się pod silnym wpływem tradycji i kultury islamu. Charakterystyce tej odpowiada np. literatura muzułmańska w zachodniej i południowej Afryce, a także w południowej i wschodniej Azji, literatura aljamiado na Półwyspie Iberyjskim, muzułmańskie teksty serbskie w Bośni i Hercegowinie, literatura albańskich bejtedżinów. Kryteria twórczości aljamiado spełnia także piśmiennictwo Tatarów WKL – jest realizowane w językach miejscowych: polskim i/lub białoruskim, zostało zapisane odpowiednio przystosowanym alfabetem arabskim, rozwijało się pod silnym wpływem tradycji i kultury islamu wyznawanego przez społeczność muzułmańską WKL (por. Łapicz 2014: 59–70). Charakteryzuje się ono również cechami tylko sobie właściwymi – inną niż wyżej wymieniona literatura genezą oraz przeznaczeniem. Tatarska twórczość rękopiśmienna nie miała bowiem celu misyjnego, a służyła zachowaniu przez Tatarów, żyjących w warunkach diaspory, własnej tożsamości. To istotnie różni ją od literatury pisanej grafiańską arabską na Bałkanach czy na Półwyspie Iberyjskim. Do Albanii lub innych krajów bałkańskich (Bośni, Hercegowiny) islam dotarł w wyniku podboju przez muzułmańską Turcję. Ich literatura miała charakter świecki i składała się głównie z utworów lirycznych. W Hiszpanii zaś katolicyzm narzucono moryskom, tj. hiszpańskim muzułmanom, którzy po kryjomu praktykowali islam. Ich literatura obejmowała z kolei modlitewniki, traktaty religijne itd. Twórczość litewsko-polskich muzułmanów była w znakomitej większości literaturą religijną, powstającą w warunkach dobrowolnej, niewymuszonej sławizacji i powoli postępującej chrystianizacji, co niewątpliwie przyczyniło się do dokonania przez Tatarów WKL pierwszego na świecie przekładu Koranu na język słowiański w formie tatarskiego tefsiru.

3. Znaczenie tatarskiego piśmiennictwa dla badań historycznojęzykowych, w tym dla rozwoju kitabistyki

Kitabistyka to oryginalna, naukowa subdyscyplina filologiczna (Gadomski, Łapicz 2008–2009: 247–268), łącząca filologię polską i słowiańską z orientalistyką (arabistyką i turkologią) oraz z kulturoznawstwem i religioznawstwem. Przedmiotem jej badań jest materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe Tatarów WKL, a w szczególności oryginalna, rękopiśmienna literatura, zwłaszcza religijna w postaci kitabów, choć odnosi się ona także do innych odmian rękopiśmiennych tekstów litewsko-polskich muzułmanów (por. Suter 2004: 3; Miškinienė 2009a: 235; Тарэлка, Сынкова 2009: 16. Najistotniejsze zadania i postulaty badawcze kitabistyki zostały zaprezentowane i szczegółowo omówione w artykule Łapicza (2008a: 38–44) oraz w opracowaniu: Gadomski, Łapicz 2008–2009: 46–51).

W 2015 r. powołano na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu specjalistyczną jednostkę naukowo-badawczą – Centrum Badań Kitabistycznych. Pracami Centrum kieruje Joanna Kulwicka-Kamińska. Do zadań statutowych jednostki należą: inicjowanie, prowadzenie i koordynowanie interdyscyplinarnych i międzynarodowych działań o charakterze naukowo-badawczym, edytorским oraz popularyzatorskim z zakresu kitabistyki, a w szczególności:

- 1) wprowadzenie do świadomości społecznej oraz do obiegu naukowego oryginalnego źródła filologicznego, jakim jest piśmiennictwo religijne muzułmanów WKL, wraz z pierwszym, dokonany prawdopodobnie już w XVI w. przekładem Koranu na polszczyznę północnokresową¹⁶;
- 2) prowadzenie długofalowych prac dokumentacyjnych, edytorskich i badawczych o fundamentalnym znaczeniu dla dziedzictwa i kultury nie tylko narodowej, ale też europejskiej;
- 3) gromadzenie, opracowywanie i udostępnianie tekstów źródłowych do interdyscyplinarnych badań nie tylko filologicznych, ale także historycznych, socjologicznych, religioznawczych, literaturoznawczych, kulturoznawczych, teologicznych etc., zwłaszcza że można wskazać podobieństwa systemowe między rękopisami tatarskimi i polskimi rękopiśmiennymi tekstami średnio-wiecznymi i renesansowymi;

¹⁶ Wieloletnie badania w tym zakresie wieńczą prace nad przygotowaniem krytycznej edycji tatarskiego tłumaczenia, podjęte przez międzynarodowy interdyscyplinarny zespół naukowców w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, pt. *Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2. połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski)*. Międzynarodowy projekt „TEFSIR”, którego autorami są Joanna Kulwicka-Kamińska i Czesław Łapicz, był realizowany w latach 2013–2016 w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, moduł 1.2 nr 12 H 12 0041 81. Od 2017 r. prowadzone są prace składające się na drugą część projektu (nr 11 H 16 0319 84). Ich rezultatem ma być krytyczne wydanie tatarskiego tefsiru, zawierające pełny tekst zabytku, czyli warstwę słowiańską w transliteracji oraz warstwę orientálną – transkrypcję wybranych fragmentów tekstu arabskiego i/lub tureckiego oraz opatrzone komentarzem filologiczno-historycznym. Szczegółowy opis projektu „TEFSIR”: <http://www.tefsir.umk.pl/>.

- 4) udział na zasadach eksperckich w inicjatywach innych ośrodków krajowych i zagranicznych podejmujących problematykę mniejszości narodowych i kulturowych, w tym, np. identyfikacja i opis zabytkowych rękopisów tatarskich;
- 5) edycja z komentarzem filologiczno-historycznym tłumaczenia Koranu na język polski z lat dwudziestych XIX w. autorstwa wileńskich filomatów – ks. Dionizego Chlewińskiego i Ignacego Domeyki (por. Kulwicka-Kamińska, Lewicka 2015: 65–79).

Badania nad literaturą religijną Tatarów WKL sytuują się na pograniczu językoznawstwa (historia języka polskiego, teolingwistyka, lingwistyka islamska, kitabisztika) i translatoologii.

Znaczenie tatarskiego piśmiennictwa jest niebagatelne, albowiem z jednej strony ukazuje związki między wielowątkową kulturą Rzeczypospolitej a światem islamu, z drugiej zaś – jest istotnym źródłem do prowadzenia badań filologicznych, gdyż zawiera niezbadane dotąd warstwy gramatyczne i leksykalne polszczyzny północno-kresowej z okresu od XVI do XX w. (por. Kulwicka-Kamińska 2017). Ponadto wszechstronnie ilustruje sposoby i metody sławizacji – polonizacji i białorutenizacji – orientalizmów (zwłaszcza arabizmów i turcyzmów) (por. Gadomski, Łapicz 2008–2009: 49; Kulwicka-Kamińska 2001: 2). Stanowi także bezcenny materiał do obserwacji procesów interferencyjnych i transferencyjnych w obrębie języków słowiańskich i kontaktów słowiańsko-orientalnych na wszystkich płaszczyznach językowych: graficzno-ortograficznej, fonetyczno-fonologicznej, leksykalno-semantycznej i gramatycznej (por. Łapicz 1986: 219–220), a zwłaszcza przenikania do polszczyzny – związanych semantycznie z islamem – zapożyczeń z języków arabskiego, tureckiego i perskiego (por. Kulwicka-Kamińska 2004).

Muzułmańskie piśmiennictwo religijne dostarcza również materiał do badań nad językiem religijnym, w tym leksykologią diachroniczną. Na jego podstawie można m.in. wskazać kształtowanie muzulmańskiej terminologii religijnej, włączając się tym samym w nurt badań nad leksyką i frazeologią polskiej reformacji. Dowiedziono bowiem związki literatury Tatarów WKL z bibliastyką zachodnioeuropejską, w tym z renesansowymi tłumaczeniami Biblii na język polski, a zarazem z koraniczną tradycją przekładową w postaci m.in. tureckich tefsirów. Ponadto wskazano cechy wspólne tatarskiego piśmiennictwa i literatury biblijno-psałterzowej okresu średniowiecza (por. Drozd 1999; Kulwicka-Kamińska 2013). Stąd materiał źródłowy, jakim są tatarskie zabytki, dostarcza przykładów w zakresie sposobów oddawania arabskiej leksyki i frazeologii w językach słowiańskich, w tym także adaptacji form arabskich i tureckich do systemu gramatyczno-leksykalnego tych języków oraz w zakresie stosowanych przez tłumaczy metod przekładu, a zarazem metod transformacji pierwotnego wzoru, takich jak: symplifikacje, redukcje (np. elipsa, anakoluty), amplifikacje, uniwersalizacje, deskrypcje, substytucje itp.

Prowadzone na podstawie tatarskiej literatury rękopiśmiennej badania do niedawna skupiały się na tekstach słowiańskich i fragmentarycznej analizie warstwy orientalnej. Badania orientalistyczne nad tatarskimi tekstami przekładowymi zostały podjęte głównie przez turkologów, którzy obszarem swoich poszukiwań badawczych

uczynili zapożyczenia wschodnie w języku tekstów i w mowie codziennej oraz imiennictwo Tatarów WKL. Przedmiotem ich analiz stał się również język etniczny Tatarów (por. ustalenia A. Drozda (1999: 15))¹⁷. Jeśli chodzi o arabskojęzyczną zawartość piśmiennictwa religijnego muzułmanów litewsko-polskich, to dotyczyły one wstępnego wskazania zawartości zabytków oraz grafii i ortografii tekstów arabskich obecnych w wybranych tekstach tatarskich (Kulwicka-Kamińska, Lewicka 2015: 70). Do końca lat 90. XX w. dorobek arabistyczny w zakresie kitabistyki stanowiły jedynie prace A. Drozda: studium poświęcone modlitwie za sułtanów wchodzącej w skład *chutb* pt. *Sułtan dua (święteczna modlitwa za sułtanów)* oraz monografia *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku*, której przedmiotem jest tłumaczenie na język polski trzech arabskich oracji świętecznych obecnych w chamaile ze zbiorów Biblioteki Wydziału Orientalistycznego Uniwersytetu w Sankt Petersburgu (Kulwicka-Kamińska, Lewicka 2015: 70–71).

Przełom na gruncie obcym przyniosły publikacje kitabistów z Wilna (por. Miški-nienė 2009b) oraz prace Paula Sutura (2004, 2009), w których podjął on próbę oceny tłumaczenia Koranu w aspektach filologicznym i translologicznym na podstawie sury Al-Baqary, zaś na gruncie polskim praca J. Kulwickiej-Kamińskiej (2013). Nowe perspektywy badawcze otwierają prace prowadzone w ramach projektu „TEFSIR” (zob. Kulwicka-Kamińska, Lewicka 2015: 71–72).

Postulowanym i wciąż aktualnym zagadnieniem badawczym jest zatem wielojęzyczna zawartość tatarskich rękopisów, której pełne i komplementarne opracowanie wymagałoby stałej współpracy slawistów i orientalistów. Badania stylistyczno-językowe i translologiczne powinny objąć w pierwszej kolejności tatarskie tefsiry. Dla prowadzenia dalszych badań w zakresie przekładu religijnych tekstów muzułmańskich na języki spoza kręgu kultury i tradycji islamu ważne jest zatem krytyczne wydanie najstarszego polskiego tłumaczenia Koranu, czyli tzw. tefsiru, opatrzonego rzetelnym komentarzem filologicznym (por. Gadomski, Łapicz 2008–2009: 46)¹⁸.

¹⁷ Ze współczesnych turkologów można wymienić m.in. Jankowskiego (2008: 147–159; 2013: 149–163; 2015: 139–171) czy Majdę (1995: 139–158; 2013: 203–210).

¹⁸ O doniosłej roli tefsirów i ich unikatowości pisali m.in. Szyrkiewicz (1935: 138 i 140) – por. „Obecnie tefsiry stały się prawie unikatami i przechowują się w nielicznych rodzinach, jako relikwie. Trafiają się egzemplarze z w. XVIII. Ich tłumaczenie jest bardzo dobre, w duchu najlepszych komentatorów muzułmańskich” oraz „...kitabów pozostało bardzo mało, po jednym – po dwa na każdą parafję, a co się tyczy tefsirów, to na całą Rzeczpospolitą znajdzie się nie więcej dziesięciu” i Suter (2004: 6) – por. „Es gibt bis heute kein vollständiges Inventar der litauisch-tatarischen Handschriften. Die bekannten Manuskripte liegen verstreut in Museen und Bibliotheken in Wilna, Minsk, St. Petersburg, Kazan, Warschau, Leipzig oder London. Eine beträchtliche Anzahl von Handschriften befindet sich in Privatbesitz tatarischer Familien, wo sie von Generation zu Generation weitervererbt werden. Diese Manuskripte sind in der Regel der wissenschaftlichen Forschung nur beschränkt zugänglich. Immer wieder gehen Handschriften unwiederbringlich verloren, oft aus Unachtsamkeit oder Gleichgültigkeit dem islamisch-tatarischen Erbe gegenüber”. Przystępując w 2013 r. do prac nad projektem „TEFSIR” badacze z Polski, Litwy i Białorusi mieli świadomość istnienia zaledwie kilkunastu tefsirów. Obecnie wiadomo, że jest ich ponad dwadzieścia (por. Тарэлка 2015).

Bibliografia

- BAIRAŠAUSKAITĖ Tamara (2006): Rodzina tatarska w świetle ksiąg metrykalnych (wiek XIX). – *Biuletyn Historii Pogranicza* 7, 27–40.
- BARANOWSKI Bohdan (1950): *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku*. – Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- BORAWSKI Piotr, DUBIŃSKI Aleksander (1986): *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*. – Warszawa: Wydawnictwo Iskry.
- DROZD Andrzej (1995): O twórczości literackiej Tatarów w dobie staropolskiej. – [w:] *Tatarzy w Europie i na świecie*. – Poznań: Materiały z ogólnopolskiej sesji naukowej. 10–11 grudnia 1994 r., 33–47.
- DROZD Andrzej (1999): *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świątecznych*. – Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG.
- DROZD Andrzej (2004): Koran staropolski. Rozważania w związku z odkryciem tefsiru mińskiego z 1686 roku. – *Rocznik Biblioteki Narodowej* XXXVI, 237–248.
- DROZD Andrzej, DZIEKAN Marek, MAJDA Tadeusz (2000): Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich (XVI–XX w.). Zarys problematyki. – [w:] *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. Katalog zabytków tatarskich*, t. III. – Warszawa: Res Publica Multiethnica.
- DUFALA Kristina (2008–2009): Legenda o św. Grzegorzcu w kitabie Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. – [w:] Aleksander GADOMSKI, Czesław ŁAPICZ (red.): *Chrestomatia teolingwistyki*. – Symferopol: Universum, 205–220.
- DUMIN Stanisław (1991): Szlachta tatarska w Wielkim Księstwie Litewskim i zmiany jej sytuacji prawnej w XVI–XVIII w. – *Roczniki Historyczne* LVII, 147–163.
- DUMIN Stanisław (2006): *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*. – Gdańsk: Związek Tatarów Polskich.
- DZIEKAN Marek (2015): Zastosowanie pisma arabskiego do zapisu wybranych języków indoeuropejskich. Perspektywa historyczno-porównawcza. – [w:] Joanna KULWICKA-KAMIŃSKA, Czesław ŁAPICZ (red.): *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*. – Toruń, http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Tefsir_Tatarow_WKL.pdf, 75–99.
- GADOMSKI Aleksander (2008–2009): Опыт составления словаря русско-польской терминологии теолингвистики. – [w:] Aleksander GADOMSKI, Czesław ŁAPICZ (red.): *Chrestomatia teolingwistyki*. – Symferopol: Universum, 247–268.
- GADOMSKI Aleksander, ŁAPICZ Czesław (2008–2009): Teolingwistyka: historia, stan współczesny, perspektywy... – [w:] Aleksander GADOMSKI, Czesław ŁAPICZ (red.): *Chrestomatia teolingwistyki*. – Symferopol: Universum, 33–58.
- JANKOWSKI Henryk (2008): The Tatar Name of Sorok Tatory. Keturiasdešimt Totorių Discovered. – [w:] Tamara BAIRAŠAUSKAITĖ, Halina KOBCEKAITĖ, Galina MIŠKINIENĖ (red.): *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*. – Vilnius: VU Leidykla, 147–159.
- JANKOWSKI Henryk (2013): Imiennictwo Tatarów litewsko-polsko-białoruskich w dawnych dokumentach. – [w:] Joanna KULWICKA-KAMIŃSKA, Czesław ŁAPICZ (red.): *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*. – Toruń: TNT, 149–163.
- JANKOWSKI Henryk (2015): Cechy graficzne i językowe tekstów turkijskich w zapisie kopistów polsko-tatarskich. – [w:] Joanna KULWICKA-KAMIŃSKA, Czesław ŁAPICZ (red.): *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*. – Toruń, http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Tefsir_Tatarow_WKL.pdf, 139–171.
- JANKOWSKI Henryk, ŁAPICZ Czesław (2000): *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza*. – Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG.

- KONOPACKI Artur (2010): *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku*. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- KULWICKA-KAMIŃSKA Joanna (2001): *Kształtowanie się polskiej terminologii islamistycznej*. – Toruń: praca doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika (komputeropis).
- KULWICKA-KAMIŃSKA Joanna (2004): *Kształtowanie się polskiej terminologii muzułmańskiej*. – Toruń: TNT.
- KULWICKA-KAMIŃSKA Joanna (2013): *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorskiej*. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- KULWICKA-KAMIŃSKA Joanna (2017): Piśmiennictwo religijne Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego jako oryginalne źródło do badań polszczyzny północnokresowej. – *Poznańskie Studia Polonistyczne* 24, 2, 85–110.
- KULWICKA-KAMIŃSKA Joanna, LEWICKA Magdalena (2015): Instytucjonalne formy badań nad dziedzictwem kulturowym Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Centrum Badań Kitabistycznych (UMK, Toruń). – [w:] Artur KONOPACKI (red.): *Tatarszczyzna w badaniach. Konteksty interdyscyplinarne*. – Białystok: Związek Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej Oddział Podlaski, 65–79.
- KURZOWA Zofia (1993): *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* – Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- ŁAPICZ Czesław (1986): *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*. – Toruń: Wydawnictwo UMK.
- ŁAPICZ Czesław (2007): Z zagadnień przekładu muzułmańskiej terminologii modlitwowej na język polski i białoruski. – [w:] Joanna KAMPER-WAREJKO, Joanna KULWICKA-KAMIŃSKA, Katarzyna NOWAKOWSKA (red.): *Z przeszłości i teraźniejszości języka polskiego. Księga pamiątkowa dedykowana Teresie Friedelównie*. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 99–117.
- ŁAPICZ Czesław (2008a): Kitabistyka a historia języka polskiego i białoruskiego. Wybrane zagadnienia. – *Rocznik Slawistyczny* LVII, 31–49.
- ŁAPICZ Czesław (2008b): Glosy, komentarze, objaśnienia etc., czyli o pozakoranicznych dopiskach w rękopiśmiennych tefsirach muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. – [w:] Tamara BAIRAŠAUSKAITĖ, Halina KOBECKAITĖ, Galina MIŠKINIENĖ (red.): *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*. – Vilnius: VU Leidykla, 69–80.
- ŁAPICZ Czesław (2009): Chrześcijańsko-muzułmańska interwencja religijna w rękopisach Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. – [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*. – Vilnius: VU Leidykla, 293–310.
- ŁAPICZ Czesław (2014): Czy piśmiennictwo Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego jest słowiańskim aljamiado? – [w:] Mateusz WARCHAŁ (red.): *W podróży za słowem: księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 70-lecia urodzin profesora Emila Tokarza*. – Bielsko-Biała: Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej, 59–70.
- ŁYSZCZARZ Michał (2013): *Młode pokolenie polskich Tatarów*. – Olsztyn–Białystok: UWM.
- MAJDA Tadeusz (1995): Turkish-Byelorussian-Polish Handbook. – *Rocznik Orientalistyczny* XLIX (2), 139–158.
- MAJDA Tadeusz (2013): Osmanizacja pisanego języka Tatarów polsko-litewskich. – [w:] Joanna KULWICKA-KAMIŃSKA, Czesław ŁAPICZ (red.): *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*. – Toruń: TNT, 203–210.
- MIŠKINIENĖ Galina (1995): *Турэцка-беларускі размоўнік 1836 году з збораў Нацыянальнага Музею Літоўскай Рэспублікі ў Вільні*. – New York: Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва.
- MIŠKINIENĖ Galina (2000): O zawartości treściowej najstarszych rękopisów Tatarów litewskich. – *Rocznik Tatarów Polskich* VI, 30–36.
- MIŠKINIENĖ Galina (2001): *Sieniaus lietuvis totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys*. – Vilnius: VU Leidykla.

- MIŠKINIENĖ Galina (2008a): Турецко-польский словарь из китаба Якуба Хасеневича (1840). – [w:] Tamara BAIRAŠAUSKAITĖ, Halina KOBECKAITĖ, Galina MIŠKINIENĖ (red.): *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*. – Vilnius: VU Leidykla, 105–121.
- MIŠKINIENĖ Galina (2008b): *Turkų-lenkų kalbų žodynėlis iš lietuvos totorių rankraščio (1840)*. – Vilnius: Instytut Języka Litewskiego.
- MIŠKINIENĖ Galina (2009a): Развитие китабистики в Вильнюсском университете. – *Kalbotyra* LIV (2), 231–237.
- MIŠKINIENĖ Galina (2009b): *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*. – Vilnius: Instytut Języka Litewskiego.
- RADZISZEWSKA Iwona (2008): Rękopisy tatarskie na Podlasiu. – [w:] Tamara BAIRAŠAUSKAITĖ, Halina KOBECKAITĖ, Galina MIŠKINIENĖ (red.): *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*. – Vilnius: VU Leidykla, 138–143.
- RADZISZEWSKA Iwona (2008–2009): Chamaitę Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego jako teksty religijne i źródła filologiczne. – [w:] Aleksander GADOMSKI, Czesław ŁAPICZ (red.): *Chrestomatia teolingwistyki*. – Symferopol: Universum, 221–230.
- RADZISZEWSKA Iwona (2010): *Chamaitę jako typ piśmiennictwa religijnego muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (na podstawie słowiańskiej warstwy językowej)*. – Toruń: praca doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika (komputeropis).
- REYCHMAN Jan (1950): *Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce w XVIII w.* – Wrocław: Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego.
- STACHOWSKI Stanisław (1975–1986): *Studien über die arabischen Lehnwörter im osmanisch-türkischen*. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Prace Komisji Orientalistycznej PAN.
- SUTER Paul (2004): *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*. – Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag [przekł. na brus. 2009: *Альфуркан татарскі. Каран-тэфсір татараў Вялікага Княства Літоўскага*. – Mińsk].
- SZYNKIEWICZ Jakób (1935): Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie. – *Rocznik Tatarski* II, 138–143.
- WALCZAK Bogdan (1993): Komu zawdzięczamy polski język literacki? – [w:] Irena BAJEROWA, Maria KARPLUK, Zenon LESZCZYŃSKI (red.): *Język a chrześcijaństwo*. – Lublin: Tow. Nauk. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 23–42.
- АНТОНОВИЧ Антон (1968): *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*. – Вильнюс: Министерство Высшего и Среднего Специального Образования Лит. ССР Вильнюсский Государственный Университет им. В. Капсукаса Кафедра Русского Языка.
- ТАРЭЛКА Міхась (2006): Калафоны Мінскага тэфсіра. – *Здабыткі* 8, 34–43.
- ТАРЭЛКА Міхась (2015): *Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны. Каталог*. – Мінск: Беларуская навука.
- ТАРЭЛКА Міхась, СЫНКОВА Ірына (2009): *Адкуль пайшлі ідалы*. – Мінск: Тэхналогія.
- Źródła internetowe:
<http://www.islamicmanuscripts.info/reference/books/Drozd-2000-Tatarow/Drozd-2000-Tatarow-048-083.pdf>